

Передмова

Вітаю, шановні читачі! Пропоную вашій увазі мій третій історичний роман про козацьку добу.

Мене давно приваблює історія нашого народу, особливо період зародження українського козацтва, генеза якого тривала з останньої третини XV ст. і аж до другої половини XVI століття.

Прикро, але письменники воліють залишати осторонь цей хронологічний проміжок, не бажаючи створювати серйозні літературні праці, які б торкалися питання зародження дніпровського козацтва.

Ймовірні причини цього полягають у тому, що, попри істотні зрушення в розвитку української історичної науки в останні десятиліття, цей період досі вважається малодослідженим.

Друга причина того, що митці оминають цю добу, мабуть, криється у неабиякій її жорстокості за весь час існування українського етносу. На цей короткий, за історичними мірками, період формування козацтва припадає пік татаро-турецької навали на українські землі. Сотні тисяч наших пращурів у цю криваву добу було поневолено й продано в рабство.

Величезну кількість українського люду було вбито, сотні поселень і міст включно з Києвом — сплюндровано, значні терени тогочасних українських земель знелюдніли.

Однак саме у цей найкритичніший період нашої історії, коли неблаганним мечем нависла загроза існуванню всього нашого етносу, виникає козацтво, що згодом, у XVII столітті, відіграє колосальну роль у творенні самостійної української держави — Гетьманщини.



Пишучи роман «Мамай, або Перші козаки», я намагався створити книжку, читаючи яку сучасник міг би перенестися в минулу епоху, побачити світ очима людини початку XVI століття.

Водночас на її сторінках деякі історичні події, на кшталт битви в урочищі Рутна, будуть вперше змальовані в українській художній літературі.

Під час роботи над рукописом твору були використані праці таких науковців, як: Віталій Щербак «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.», Віктор Брехуненко «Козаки на степовому кордоні Європи», Олександр Харлан «Стара козацька січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації» та інших.

6

На жаль, деякі малообізнані люди та окремі дослідники-українофоби свідомо чи ні стверджують, що дніпровське козацтво не належало до українського народу, й взагалі ставлять під сумнів існування нашого етносу.

Для таких людей доцільно навести таку інформацію. Першим найстарішим точно датованим текстом українською мовою є опис життя святих — «Четья-Мінея» 1489 року. У 1590 році Йосиф Верещинський написав прецікавий твір «Droga Rewna», в якому вперше запровадив до політичного словника словосполучення «український народ». У 1623 році виходить маловідома поема Бартоломія Зиморовича «Пам'ятка Хотинської війни 1621 року».

У ній автор, описуючи козацьке військо під проводом Петра Сагайдачного, прямо називає козаків «українцями». До речі, перша офіційна згадка про українських козаків належить до 1489 року, це запис у праці «Хроніка всього світу» Марціна Бельського.

Слід зазначити, що абсолютна більшість вчених-істориків — Михайло Грушевський, Михайло Максимович,



Валерій Смолій, Леонід Залізняка, Валерій Степанков, Ярослав Дашкевич, Михайло Брайчевський та багато інших — впевнено доводять те, що дніпровські козаки є складовою частиною українського суспільства й сформувалися переважно з представників українського етносу, який уже у XII—XIII століттях був народом, що мав автентичну культуру, власну мову й мешкав на окремій етнічній території.

Етногенез українців відбувався в ранньосередньовічну добу одночасно з такими європейськими народами, як німці, англійці, іспанці, французи, чехи, серби, хорвати та ін.

У багатьох читачів можуть виникнути питання щодо початків козаччини та вживання на сторінках цієї книги термінів «козак» та «уходник» як синонімів.

Варто пояснити, що в сучасній українській науці домінує уходницько-боярська теорія походження раннього козацтва на теренах України. Уперше висунули версію появи козацтва від такого військово-промислового стану українського народу, як «уходники», Володимир Антонович і Михайло Грушевський. Серед авторів «боярської» версії походження українського козацтва Пантелеймон Куліш, а доопрацьовував її Сергій Леп'явко. Обидві версії гармонійно поєднуються одна з одною.

Військово-промисловий прошарок уходників остаточно сформувався в останній третині XV століття. Уходники — це вільні люди, селяни, міщани, безземельна шляхта та люди з інших страт, які вирушали в XV—XVI століттях з різних причин на промисли в Дике Поле. Диким Полем у ту добу називали малозаселені причорноморські та приазовські степи з частиною лісостепу на півдні й сході сучасної України.

Під уходницькими промислами розумілося полювання, передусім на хутряного звіра, рибалство та збирання



дикого меду. Другий компонент формування українського козацтва — це бояри — безземельна шляхта у Великому князівстві Литовському. Саме українські козаки-уходники першими почали колонізацію малозаселених земель дніпровського Надпоріжжя. Більше про це та інше у вказаних вище наукових працях.

Сподіваюся, що цей твір приверне увагу людей до історії зародження дніпровського козацтва, спонукає науковців й особливо археологів заповнювати прогалини в історії.

Вибачте за довгий вступ, бажаю всім приємного читання.



Розділ I

Тіні минулого

Величезні язики жовтогарячого полум'я здіймалися вгору на карколомну висоту, прагнучи дістатися кучерявих, сіробоких хмар, які дужий вітер гнав по небу, мов отару вайлуватих овець. Немилосердний Борей роздмухував вогонь, відриваючи палаючі шматки від дерев'яних дахів і кидаючи їх на нові будівлі, наче літописний Перун — громовиці. Вогонь швидко поширювався по місту, надтріснуто калатали церковні дзвони, віщуючи страшне зло. Однак ніхто не намагався гасити пожежу, бо місто захопили вороги. Повсюди, на вузьких вуличках та на невеликих майданчиках, виднілися порубані людські тіла, густо всіяні стрілами. З міста потоком вилюпувалися загони вершників, женучи на прив'язі довгі ланцюги бранців. Ятрили душу жіночі зойки та плач, стогони поранених людей, грубий регіт жорстоких завойовників.

9



Молода жінка, притискаючи до себе малого сина, стрімко бігла до берега ріки, порослого рідким очеретом. Хлопчик на диво не кричав, лише круглими очима дивився на те лиходійство, що відбувалося довкола. Дитину з матір'ю помітили вороги, гортанно кричачи, вершники помчали напереріз втікачці, пришпоривши коней.

— Я не віддам їм синочка! — стиха прошепотіла жінка, материнська любов додала їй нових сил. Не відчуваючи під собою ніг, вона прудко добігла до очерету, шмигнула в нього й через кілька кроків опинилася на березу вузької затоки. На хвилях темної води гойдався маленький човник, прив'язаний до берега. Мати хутко поклала сина у човен, зняла з шиї металеве кружало та одягнула його на шию дитині.

Вершники зло закричали, задзвеніла тятива луків, одна зі стріл влучила у спину жінки. Вона закричала від різкого болю, але її крик одразу перервався. Зціпивши зуби,

жінка з останніх сил розв'язала мотузки та відштовхнула від берега човен з сином.

— Я люблю тебе! — ледь ворущачи вустами, прошепотіла мати, простягаючи руки до човна, якого вже підхопила швидка вода й понесла вниз за течією. Позаду жінки з'явилася темна постать із занесеним над головою клинком.

— Ні-і! — не своїм голосом закричав молодик, підскакуючи з лежанки. Холодний піт градом котився по обличчю, серце калатало у грудях.

Тільки нещодавно почало світати, за вікнами сонячне проміння поволі розганяло ранкову мряку. У невеличкій кімнаті було ще досить темно.

— Господи помози! — перехрестився юнак. — Знову мені якесь місто у полум'ї сниться...

— Романе, синочку, що трапилося? Ти чого сам з собою розмовляєш? — До кімнати зазирнула немолода жінка Настя, рукави плаття були злегка притрушені борошном, бо вона встала ще до сходу сонця, щоб встигнути спекти хліба до снідання.

— Зі мною все добре, мамо, всього лише страшний сон наснився, — непевно відповів молодик.

— Ти вже давно не бачив лихих снів. Розкажи мені його, поки пам'ять свіжа, — промовила Настя, запалюючи глиняний каганець.

Роман хотів відмовити, але, зазирнувши у великі, світлокарі материні очі, повні любові й турботи, почав коротку оповідь. Настя, слухаючи, милувалася сином. Роман був високим і широкоплечим, незважаючи на тонку талію, під сорочкою юнака вгадувалися міцні м'язи. Він мав овальне обличчя з майже прямим носом, тонкі губи правильної форми. Очі Романа були темно-карими, майже чорними, як і його волосся. Шкіра молодого чоловіка мала бронзовий відтінок, ніби від постійного перебування на сонці.



— Це недобрий сон, сину, — розвела руками Настя в кінці розповіді. — Коли ти був геть малим, тобі теж снилося щось схоже. Ти тоді дуже злякався, я водила тебе до бабки Параски, щоб вона викотила твій страх яйцем і воском. Може, ти знову до неї підеш?

— Не хочу я йти до старої відьми, — похитав головою Роман. — То ти не знаєш, що означає мій сон?

— Ні, цього не відаю. Забудь його, нехай твій сон зникне, як нічний морок від сонця, — сказавши це, Настя розвернулася, щоб вийти з кімнати. — Мені треба хліб пекти.

— Мамо, стій, я хочу тобі сказати дещо важливе, — мовив юнак, зробивши над собою зусилля.

«Невже він нарешті вибрав собі дівчину до пари! — материне серце радісно тьохнуло. — Ми зіграємо пишне весілля, в мене будуть гарні онуки та онучки».

Утім, жіночі мрії вмить розвіялися, як туман від сильного вітру.

— Мамо, я вирішив піти в козаки. Вже сьогодні я вирушу на уходи разом з ватагою отамана Жили.

— Пресвята Богородице! Як піти у козаки? — лячно запитала Настя, відступаючи на крок. — Козаки — це ж лайдаки та харцизи!

— Ні, мамо, це брехня, — усміхнувся Роман. — Я познайомився з козаками — це сміливі та чесні люди, вони живуть тим, що на уходах полюють на доброго звіра, ловлять рибу, збирають мед та віск диких бджіл. Я теж хочу пожити таким вільним життям.

— А як же твій батько? Він так хотів, щоб ти посів його місце на торзі, став купцем!

— Не лежить моє серце до торгівлі, мамо. На душі робиться гидко, коли треба загибити ціну або когось надурити. Не можу я бути торгашем.

Настя хотіла ще щось сказати, але, поглянувши в рішучі очі сина, зрозуміла, що його не зупинити.



— Не кажи батькові про своє рішення, я сама йому повідомлю. У тій ватазі ти маєш вірного товариша?

— Так, зі мною буде мій друг Іван. — Переступивши з ноги на ногу, Роман несподівано опустився на коліна. — Благословіть мене, мамо.

— Я благословляю тебе, сину! Повернися живим та здоровим, — жінка, перехрестивши сина, зняла з власної шиї срібне кружальце на мотузочці. На одному боці кружала було надряпано хреста, а на іншому майстерно вигравіровано якийсь невідомий символ. — Носи цей оберег, моя Богом дана дитино. Він твій по праву.

Роман зіп'явся на ноги, з цікавістю роздивляючись талісман. Зображення хреста не привернуло його уваги, а ось дивний символ, схожий на ламану гребінку, то інша річ. Ще ніколи в житті юнак не бачив такого знака, тож спитав про нього у матері.

— Я не знаю, що він означає, але ти знайшов його ще малим хлопцем, він твій. Можливо, цей оберег принесе тобі удачу.

Коли сонце вже вигулькнуло з-за обрїю, одягнений Роман вийшов з хати, тримаючи в руці широку суму, набиту різним харчем. До його боку була приторочена щербата шабля в саморобних піхвах, яку він відшукав у полі кілька років тому. Останні роки юнак наполегливо намагався опанувати мистецтво шабельного бою.

Сонячні промені добре освітлювали Черкаси. Невелике містечко було укріплене ровом і валом, на якому, наче зігнутий півнячий гребінь, похилився в три погібелі старий частокіл. Неподалік міста здіймала вгору почорніли башти невелика дерев'яна фортеця, оточена глибоким ровом, який колись був заповнений водою, а нині повністю висох.

Роман широким кроком рушив до міської криниці, він знав, що скоро по воду прийде вона, Мирослава — донька гончара Омеляна. Юнак уже давно поклав око на Миросю,



та все ніяк не наважувався їй зізнатися у своїй прихильності, але сьогодні нарешті набрався сміливості.

Щойно Роман сховався в тіні дерева, як одразу до нього долинув заливчастий сміх, купка молодих дівчат з відрами, щебечучи та сміючись, прямувала до криниці. Але юнак серед усіх них бачив лише одну Мирославу. Дівчина була висока зростом, ставна, мала вродливе обличчя, виразні зелені очі, а її уста скидалися на ніжні бутони весняних квітів, що ось-ось мають розкритися. Пишне світло-русяве дівоче волосся було зібрано у довгу косу, перев'язану кількома яскравими стрічками. Тонку шию прикрашало кілька разків червоно-жовтого намиста з випаленої глини. Такі керамічні прикраси називали палюхами, батько Миросі добре знався на їх виготовленні.

Почекавши, поки майже всі дівчата наповнять цебра водою, Роман швидко підійшов до криниці й підхопив відерко коханої дівчини.

— Будь здорова, красуне, допомогти тобі набрати води?

— Не треба, красунчику, я сама руки маю, — Мирослава білозубо посміхнулася.

Молодик незмигним поглядом утупився в її повні уста, забувши всі слова, що хотів їй сказати.

Решта дівчат, побачивши ніяковість юнака, почали стиха сміятися. Шикнувши на подружок, Мирося мовила:

— Йдіть уже, я вас дожену.

Кілька дівок, переморгуючись, пішли до власних хат.

— Гарна пара, кров з молоком, — уголос сказала Наталка, найближча подруга Мирослави.

— Хо-хо! Ну чого став, мов баран перед новими воротами? — засміялася дівчина. — Набирай вже відра.

Хлопець похитав головою, намагаючись пробудити розум. На думку спали слова, які він колись чув від замкового служебника, коли той залицявся до молодичок.

— Дівчино моя, напої мого коня!



— Хо-хо! Романе, ти одразу до справи перейшов, — Мирося заливчасто засміялася. — Не напою я твого коня, бо не твоя жона. Та й коня в тебе нема. Хо-хо-хо!

Юнак, похнюпивши голову, почав набирати воду. Така відповідь дівчини свідчила про те, що вона не приймала його залицянь. Мирослава, облизнувши нижню губу, пильним оком окинула чоловічу фігуру. Роман їй подобався, вона давно мріяла про те, що він зверне на неї свій погляд, зашле старостів, вони стануть парою й відгуляють пишне весілля.

«Ну годі вже його дражнити», — сама до себе промовила Мирося.

— Козаченьку мій, коли б я була твоя жона, то взяла б коня за шовковий повід та й напоїла...

14

Почувши таку відповідь, молодик піднісся духом. «Вона прихильна до мене. Ну все, або пан, або пропав! Розкажу їй про все».

Набравши в легені побільше повітря, Роман щосили гепнув повні відра об землю, холодна вода, вихлюпнувшись, облила ноги Мирославі.

— Ой-ой! Телепню, ти мені ноги намочив! — дівчина скривила обличчя, щоб сказати щось гостре, але не встигла.

— Миросю, я люблю тебе, і завжди любив. Ти для мене наймиліша серед усіх дівчат світу! — одним духом випалив чоловік.

— Ти справді так думаєш, Ромчику! — прощобетала красуня, а рум'янець розквітчав її щічки в рожевий колір.

— Так, моя кохана, я говорю від чистого серця, — юнак обійняв дівчину за плечі. — Скажи лише, моє серденько, чи любий я тобі?

— Так... любий, — ледь чутно прошепотіла Мирося.

Від цих простих слів його серце мало не вистрибнуло з грудей. Наблизивши своє лице до обличчя коханої, Роман поцілував її прямо в пелюсткові уста. Він уперше



в житті цілував дівчину і не знав, як це слід робити, але його незнання компенсувалося молодечою пристрасстю.

— Ну все, любий, годі. Мені вже треба йти, а то мати буде лаяти, — Мирослава м'яко відштовхнула від себе хлопця.

— Кохана, небавом я вирушаю на уходи. Чекай на мене, після мого повернення я зашлю до тебе старостів!

— На уходи! Це небезпечно, Ромчику, будь обачний, милий, — лячно мовила дівчина й одразу додала іншим тоном: — Я ладна чекати хоч і десять років, тебе й твоїх старостів.

— Агов, діточки, коли хочете любитися, то пошукайте для цього якесь інше місце, а не стовбичте біля криниці, бо тут люди воду беруть, — прогугнявила стара баба Катря, що саме підходила до них.

Поцілувавши коханого на прощання, Мирослава підхопила повні відра та моторно гайнула з ними до хати. Дівочі мрії неслися вперед на невидимих крилах, своїм внутрішнім зором Мирося побачила вже не тільки своє весілля, але й майбутніх дітей від Романа.

Наспівуючи щось веселеньке, молодик почав спускати до Дніпра. Несподівано хтось сильно ляснув його по плечу.

— Гай-гай, друже, нарешті я тебе відшукав! Наш байдак вже крила розправив, скоро будемо відпливати. Чи ти передумав уже козакувати? — хутко заговорив невисокий, круглолиций юнак міцної статури, до його спини було приторочено келеп — бойовий молот з вузьким лезом, схожим на пташиний дзьоб.

— Звісно, що ні, Іване! — з усмішкою відповів Роман. — Ми ж удвох мріяли про те, як вирушимо на уходи. Я тут з коханою дівчиною розмовляв.

Іван хвацько заломив за вухо діряву шапку й щиро засміявся, показавши три десятки зубів.



— Ха-га! Ромцю, у тебе просто хист з дівками розмовляти: коли я йшов вулицею, то чув як Мирося уголос хвалилася своїй подрузі, що ти до неї будеш старостів засилати.

— Іво, а тобі якась дівчина подобається? — запитав Роман.

— Ха-г! Наші дівчата мені чомусь не до вподоби. Я чекаю панночку-царицю, що полюбить мене, — прохопився юнак, чухаючи коліно крізь велику дірку на лівій штанині.

— Іване, коли панночка-цариця побачить такого голодранця, то вона тобі милостиню подасть.

— Чого це я голодранець? — знизав плечима Іван. — Тільки сьогодні вранці нові штанці одягнув, та десь при-мудрився коліно розірвати. Ех, чого я такий безталанний?

Розмовляючи, друзі дійшли до невеличкої затоки, в якій дужі хвилі Дніпра гойдали півтора десятка байдаків, поряд сновигали малі човники. Ближче до середини річки можна було побачити кілька вітрильників, досвідчені рибалки поволі витягали з води великі сіті, в яких билася жирна риба. Погляди друзів привернув до себе великий човен, до половини витягнутий на піщаний берег. Це був корабель уходників, що незабаром мав відплисти. У центрі байдака на діжці стояв чорночубий, довговусий козарлюга — отаман Максим Жила. Тримаючись однією рукою за невеличку соглу і приклавши дашком правицю до чола, ватаг розглядав вкрите хмарами небо, намагаючись передбачити погоду. На поясі Жила носив довгу шаблю, а за плечима — тугий татарський лук з повним колчаном стріл. З отаманом розмовляв сивобородий Семен Деривус, один з найдосвідченіших уходників. Голова Деривуса була цілковито позбавлена волосся й у сонячних променях виблискувала так, наче була намащена смальцем. Утім, попри лисину, козак мав довгі вуса, якими неабияк пишався.

За стерном перебував Пилип Черноштан — невисокий чолов'яга з м'ясистим носом, вбраний у темний одяг.



Обличчя Пилипа прикрашав довгий шабельний шрам. Ліва повіка Чорноштана постійно смикалася, наче його хтось колов невидимою голкою.

Біля лівого борта корабля сидів зігнувшись у дугу чорнобородий Юрко й щось підкручував у своєму арбалеті. За постійно зігнуту спину він дістав від козаків прізвисько Горбач. Самостріл, крім Горбача, ще мав худий як тріска та цибатий козак — Федір Лелека. На правому боці байдака реготав смаглявий ухондик з розкуйовдженою чуприною — Карпо. За веселі жарти кликали його козаки Шкодою. Серед усіх лише Карпо мав вогнепальну зброю, важку аркебузу з гнотовим замком.

З жартів Шкоди сміявся гладкий, щокатий чолов'яга — Трохим Неїжмак. На всі Черкаси він славився своїм умінням смачно готувати. На носі вітрильника мовчки жував редьку Панько, прозваний козаками Лайбідією через похмуру вдачу. Поряд з Лайбідією на тюку вмовстився Богдан Даниленко. Він мав лише одне око, друге не мало зіниці й було білим як молоко. На колінах Даниленка лежала, наче мала дитина, грушувата лютня із п'ятьма парами струн. Лютніст час від часу торкався овального корпусу лютні, що була матір'ю кобзи, ніби наміряючись заграти, але довгі пальці чоловіка навмисно оминали струни. Одне око Богдана зосереджено споглядало небокрай, немовби прагнучи зазирнути в таємничу далечінь, побачити те, чого ніхто не бачив.

Друзі підійшли ближче, їх помітив отаман. Легко зіскочивши з діжки, Жила голосно заговорив:

— А щоб у мене пір'я на голові виростало, якщо це не ті бісові сини, що хочуть піти з нами на низ! Я вже гадав, що ви передумали.

— Помагай Бог всьому чесному товариству, — Роман скинув з голови шапку.

— Не передумали, ми хочемо стати козаками, але родичів серед бісів не маємо! — наголосив Іван.



Погляди всіх уходників звернулися на щойно прибулих.

— Щиро зичу вам здоров'я від усього товариства, — Семен, узявшись двома пальцями за довгий вус, почав його підкручувати. — Не ображайтесь на слова нашого отамана, він любить пересипати свої слова лайкою, наче риб'ячу юшку сіллю.

— Ми не образилися, — посміхнувся Роман. — Лайка для козака все одно, як з гусака вода.

— Бачу, це добрі хлопці, — Максим ляснув рукою об руку. — То як, приймемо їх у нашу ватагу?

— А чом би й ні! — першим озвався Горбач, відкладаючи вбік арбалет.

Звідусіль залунали схвальні вигуки.

— Отамане, їх слід перевірити, що як вони магометанської віри? — озвався лютність.

— Твоя правда, Богдане, — промовив Жила. — Чи віруєте ви в Бога?

— Віруємо, — в унісон відповіли друзі.

— А в Пресвяту Богородицю?

— Віримо і в неї.

— Перехрестіться.

Роман з Іваном осінили себе хрестом.

— Ласкаво просимо на байдак, козаки!

З кількома уходниками друзі зіштовхнули корабель на воду й, прудко піднявшись на борт вітрильника, познайомилися з усіма.

— Маєте якусь зброю? Шабля та келеп, це добре, — гомоніли козаки.

— Візьміть ще списи, це стара як світ, але надійна зброя, — докинув Панько, простягаючи друзям два ратища з молодого дуба із залізними гостроконечниками.

— Щоправда, не все то козак, що списа знає, але без списа то зовсім не козак, — глибокодумно прорік Деривус.

